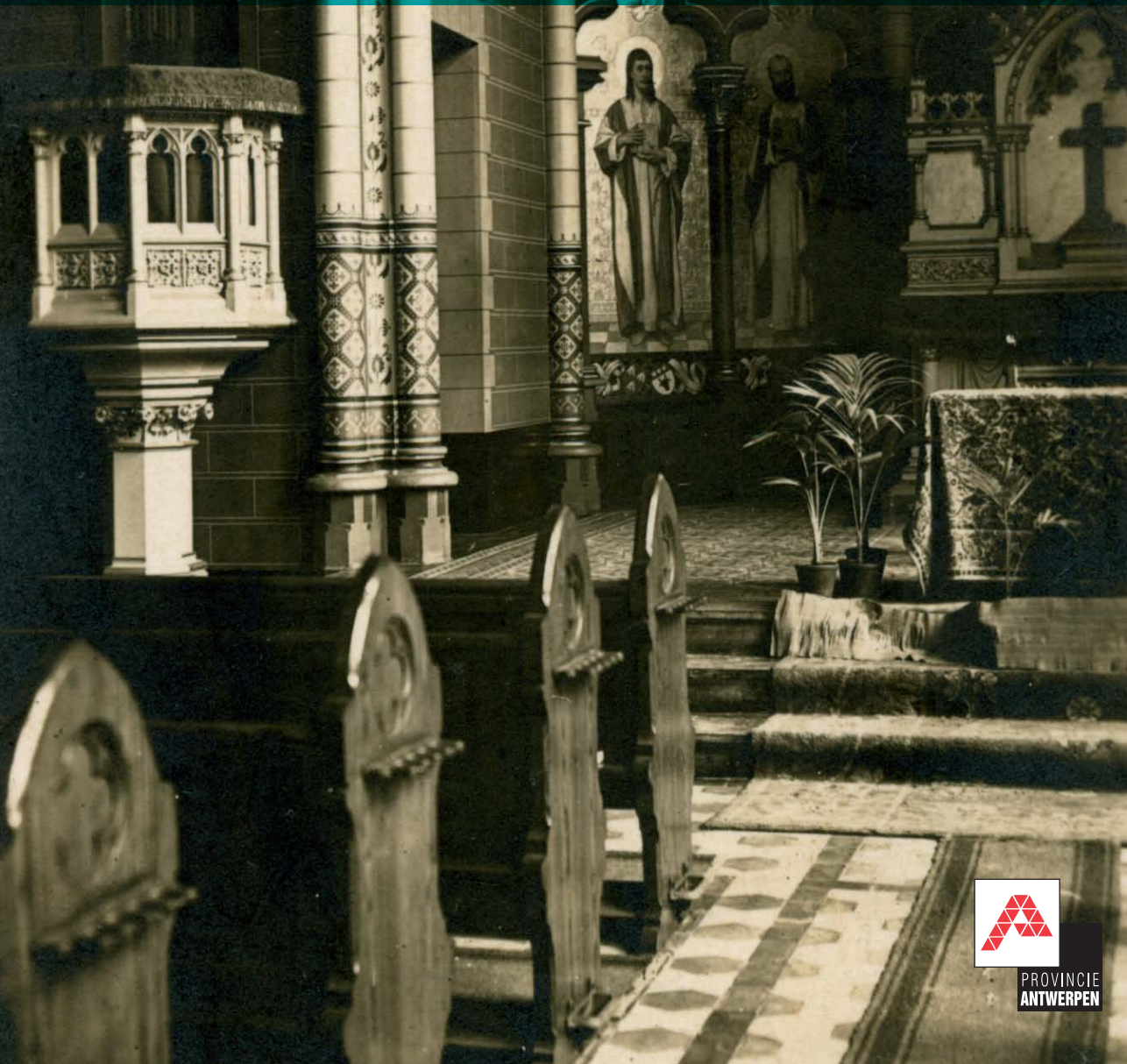
EEN DUITSE KERK AAN DE SCHELDE

De verdwenen Christuskirche en de Duits-protestantse gemeenschappen in Antwerpen

PROVINCIE ANTWERPEN

Naar een eigen protestantse kerk

Tot de ondernemers die Antwerpen vanaf begin 19de eeuw als wereldhaven weer op de kaart hebben gezet, behoorden opvallend veel Duitse handelsfamilies, zoals Kreglinger, Nottebohm en Lemme. Bij de erfgoedsporen die deze 'Duitse kolonie' heeft nagelaten, verdienen twee kerkgebouwen bijzondere aandacht: de protestantse kerk in de Lange Winkelstraat en de in 1978 gesloopte *Christuskirche* in de Bexstraat.

De meeste Antwerpse Duitsers waren protestants-luthers of, in het Duits, *Evangelisch*. Zij wilden uiteraard hun eredienst vieren in eigen kerkgebouwen, wat in Antwerpen sinds 1585 niet meer had gekund. In de Nederlandse tijd (1815–1830) sloten ze zich aan bij de Nederlandse Hervormde Kerk, die haar erediensten hield in de voormalige kloosterkerk van de annuntiaten aan de Lange Winkelstraat. Dit zwaar vervallen gebouw werd met steun van Willem I aangepast aan de protestantse behoeften (1821). Spoedig waren er drie predikanten, van wie één voor de Duitstalige gemeenschap, maar na de Belgische Revolutie vertrokken de meeste Nederlanders uit de stad, meteen ook het einde van hun geloofsgemeenschap.

Enkele bestuurders, onder wie Christian Kreglinger, slaagden erin het kerkgebouw voor de protestantse eredienst te behouden. In 1833 werd één predikantstraktement opnieuw goedgekeurd door de Belgische Staat en op 8 september deed ds. Sebastian Spoerlein, een Elzasser, zijn intrede. Hij bediende de protestantse Antwerpenaars in twee talen: het Duits en het Frans, en de kerkraad bestond uit een Nederlands-Franse en een Duitse sectie. Pas in 1841 werd de eerste Nederlandstalige predikant aangesteld, ds. J.A. Stoop, waarna ds. Spoerlein zich kon concentreren op de bediening van de veruit grootste groep: de Duitstaligen.

Op hun vraag werd het gebouw tussen 1901 en 1910 grondig gerestaureerd door architect Frans Van Dijk, die reeds opdrachten had vervuld voor de families Kreglinger en Böcking, beide lid van de kerkraad. Van Dijk herstelde en verfraaide het exterieur, maar paste vooral het interieur grondig aan. De orgeltribune in het koor werd afgebroken en achteraan

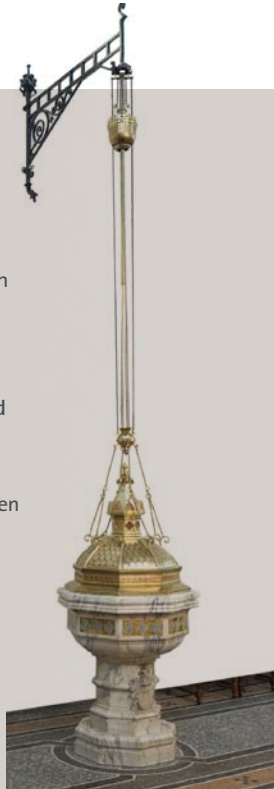

Zur Erinnerung
an die
Trauer- & Gedächtnissfeier
für
S. M. den verewigten Deutschen Kaiser Wilhelm
in
der Deutsch-Protestantischen Kirche, lange Winkelstraat 5,
am Freitag, den 16. März 1888, Vormittags 11 Uhr
zu
Antwerpen.
Programm nebst Decorationsbild u. Bericht,
mit
Votum u. Rede
von
Pfarrer Seitz.

Van links naar rechts: exterieur en interieur van de Protestantse kerk aan de Lange Winkelstraat · het interieur van de kerk kort na de restauratie door Frans Van Dijk [verzameling Renée Dekker] · glasraam met de wapens van België, Nederland en het Duitse Keizerrijk, geplaatst naar aanleiding van de voltooiing van de restauratie in 1907 · aandenken aan de gedenkviering voor het overlijden van keizer Wilhelm I, 1888 [verzameling Protestantse kerk]

kwam een narthex met daarboven een ruime orgelgalerij. Zo werd de calvinistische preekkerk zonder koor en altaar herschapen in een neogotisch getinte, lutherse eredienstruimte. De dichtgemetselde koorvensters werden opengemaakt en van nieuw glas-in-lood voorzien door de firma Hochreiter & Geyer. Centraal kwamen de kansel, het altaar en een doopvont. De kerk bleef ongeveer in die toestand bewaard.

Het gerestaureerde deksel van de doopvont

EEN DOOPVONT EN HAAR DEKSEL

In 1907 schonk baron August von Ohlendorff, telg van een Hamburgse koopmansfamilie en lid van de kerkraad, een nieuwe doopvont aan de kerk. Na overleg met architect Van Dijk over de esthetische voorwaarden werd het kunstwerk – een marmeren kuip met daarop het familiewapen en met een koepelvormige bekroning in messing – waarschijnlijk in Duitsland vervaardigd. Von Ohlendorff opende ook een spaarboekje ter waarde van 100 frank voor de eerste dopeling. De gelukkige werd ene Gertrud Schulze. Bij de herschildering van de kerk begin jaren 1950 werd het deksel gedemonteerd en op zolder gelegd. In 2012 werd het herontdekt en na onderzoek besloot de kerkraad het te restaureren en terug te plaatsen. De restauratie kreeg de steun van de provincie Antwerpen en enkele Duitse firma's, met name BASF en EVONIK-Degussa.

De lotgevallen van de *Christuskirche*

Oorkonde van de eerste steenlegging van de Christuskirche, 1892 [archief Protestantse kerk]

In 1878 besloten 23 leden van de Duitse protestantse kerk met eigen erediensten te beginnen, omdat ze zich niet langer konden vinden in hun te 'liberale' kerk. Begin 1890 was het ledental zo gegroeid dat de gemeenschap nood had aan een gebouw. Op aanraden van de Duitse consul Tieman sprak men architect Joseph Hertogs aan en nam een optie op een bouwterrein net buiten de afgebroken vesten. Op 6 juli 1892 legden de drie oudste parochianen de eerste steen en op 1 november 1893 vond de inwijding plaats. Hertogs had optimaal gebruik gemaakt van het perceel en plaatste de kerk parallel aan de straat. Centraal bevond zich de toren met de ingangspoort en daarboven een groot Christusbeeld. Links van de kerk was een pastorij en rechts een kosterswoning annex gemeenschapsruimte. Het interieur was een open neogotische ruimte met houten gewelf en smeedijzeren spanten.

De gemeenschap sloot zich aan bij de Synode van de Protestants-Evangelische Kerken van België en vierde de liturgie in het Duits. Snel groeide de kerk uit tot een gewaardeerde speler in het Antwerpse kerkelijke, culturele en sociale leven. Maar toen in 1914 Duitsland België binnenviel, veranderde alles. *Pfarrer* Frick was meer Duitser dan Antwerpenaar: hij werd legeraalmoezenier in bijberoep en ijverde voor het losmaken van de gemeenschap uit de Belgische Kerk en voor aansluiting bij de *Preussische Landeskirche*. Dat stuitte op veel verzet bij de bestuursraad. Na de oorlog werd de kerk onder sekwester gesteld en het beheer toegewezen aan de protestantse gemeenschap van de Lange Winkelstraat, waar alleen een Nederlandstalige gemeenschap overbleef. Zij verhuurde de *Christuskirche* aan bevriende kerkgenootschappen en organiseerde er activiteiten.

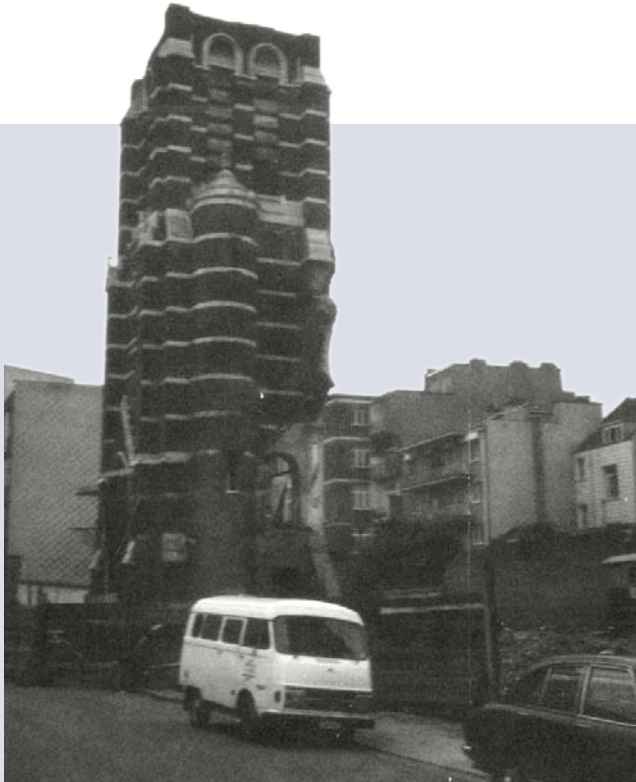

Van links naar rechts: het exterieur en het interieur van de *Christuskirche* [Archief Protestantse kerk] · begrafenis van een Duitse soldaat in de *Christuskirche* tijdens de Eerste Wereldoorlog [Antwerpen, Stadsarchief]

Tegelijk begon de kerk te vervallen, zeker nadat dit scenario zich in de Tweede Wereldoorlog had herhaald. In 1969 besloot de beheerraad dat onderhoud te duur werd en in 1973 werd de torenspits uit veiligheid neergehaald. Een project uit 1975 voor een nieuw kerkelijk centrum voor de drie Antwerpse protestantse gemeenschappen op het terrein in de Bexstraat ging niet door, een projectontwikkelaar kocht de grond en in oktober 1978 werd de kerk gesloopt. De Vlaamsche Evangelische kerk, door Hertogs in 1893 gebouwd op het aanpalende hoekperceel in de Bexstraat, ontsnapte aan de sloophamer.

GEORGES DE CALUWÉ EN RADIO 't KERKSKE

In 1922 begon Georges De Caluwé in zijn garage aan de Van Eycklei te experimenteren met radio. Hij kwam in contact met William Thomas, een Zwitserse predikant die in de *Christuskirche* de zogenaamde *Heures Spirituelles* organiseerde, een soort muzikale gebedsdiensten. De Caluwé mocht de toren gebruiken voor zijn uitzendingen en las als tegenprestatie preken en stichtelijke teksten voor. De uitzendlicentie stond op naam van de kerk, vandaar 'Radio 't Kerkske'. De zender bracht onder meer veel concerten op het Walcker-orgel van de kerk. Vanaf 1936 kwam er een zendmast in Edegem en een studio aan de Belgiëlei. Radio 't Kerkske bleef als naam behouden.

Sloop van de kerk in 1978 [Foto J. Overbeeke]

De laatste getuigen

Ontwerptekening voor het glasraam met Gethsemane

Van de *Christuskirche* zelf is er geen spoor meer. Eén persoon legde zich niet bij haar sloop neer: *Pfarrer* Klaus Looft van de *Deutschsprachige Evangelische Gemeinde* in de provincie Antwerpen, een kleine geloofsgemeenschap die nauw verbonden is met de Duitse havenbedrijven. Hij gaf in 1978 aan de Duitse kunstenaar Paulfeierborn uit de Wolstraat de opdracht om zo veel mogelijk glasramen uit het koor te demonteren. Die waren eind 19de eeuw gerealiseerd door Franz Xavier Zettler van de *Königliche Hofmalerei München* in een voor die tijd typisch neogotische stijl met Duitse invloed. Ook andere stukken recupereerde men: het houtsnijwerk van het klankbord boven de kansel, orgelpijpen, een halve kerkbank…

Diverse stukken glasraam werden toevertrouwd aan twee zusterkerken: de Duitse kerk in Brussel en de kapel van de Duitse mijnwerkers in Heusden-Zolder (nu in het Mijnmuseum in Beringen). Enkele stukken gingen naar privépersonen en één beschadigd paneel werd in 2003 teruggeschonken aan de kerk en in 2005 met steun van de provincie Antwerpen gerestaureerd. Het maakte deel uit van het linkerraam, dat 'Gethsemane' voorstelde.

Een bijzonder voorwerp uit de reddingsactie van 1978 is een zwaar beschadigde maquette die de straatgevels weergeeft, net als de pastorij en de kosterswoning. Haar houten kern is met gips bekleed. Dergelijke maquettes waren een gebruiksvoorwerp met tijdelijk nut. Zo kon de ontwerper de volumes en ruimtelijke effecten visueel inschatten. Tegelijk zal architect Hertogs ze gebruikt hebben om zijn ontwerp aan de opdrachtgevers te presenteren.

Van links naar rechts: detail van het gerestaureerde glaspaneel met Gethsemane · de geconserveerde maquette · Joseph Hertogs, bouwaanvraag voor de *Christuskirche*, 1892 [Antwerpen, Stadsarchief]

Na bewezen diensten werden maquettes meestal vernietigd. Dat die van de *Christuskirche* nog bestaat, is bijzonder. Bovendien is het een van de oudst gekende maquettes uit de architectuurgeschiedenis van Antwerpen. Daarom heeft de kerkgemeenschap, in overleg met het Architectuurarchief van de provincie Antwerpen, besloten haar te conserveren. Van een reconstructie van de verloren delen werd afgezien.

EEN LEVENDE GEMEENSCHAP

Antwerpen heeft drie Nederlandstalige protestantse parochies. Behalve deze in de Lange Winkelstraat huist in de Bexstraat nog steeds de Vlaamse Evangelische kerk. Toen die in 1979 werd erkend, noemde ze zich 'Christusgemeente', ter herinnering aan de net afgebroken *Christuskirche*. Ook de Franstalige protestanten, deels afstammelingen van de Duitse Antwerpenaars die tijdens de Eerste Wereldoorlog de *Christuskirche* verlieten, houden hier hun eredienst. Na de oorlog was er geen zichtbare protestants-Duitse aanwezigheid in de stad. Vanuit de *Seemannsmission* rees de vraag naar Duitse vieringen en met Kerstmis 1926 werd in de Lange Winkelstraat voor het eerst weer een *Weihnachtsgottesdienst* gehouden. Een echt Duitse parochie kwam er pas in de jaren 1970. Momenteel houdt de *Deutschsprachige Evangelische Gemeinde in der Provinz Antwerpen* haar erediensten in Mol en Antwerpen. Zij heeft een predikant, maar geen eigen kerkgebouw. Het parochiecentrum en de pastorij bevinden zich in Merksem.

Interieur van de Vlaams Evangelische kerk aan de Bexstraat

colofon

Deze uitgave kwam tot stand in opdracht van de deputatie van de provincieraad van Antwerpen:
Voorzitter: Cathy Berx, gouverneur
Leden: Luk Lemmens, Ludwig Caluwé, Inga Verhaert, Bruno Peeters, Peter Bellens en Rik Röttger, gedeputeerden
Provinciegriffier: Danny Toelen

Departementshoofd Cultuur: Walter Rycquart

Restauratie doopvont
Onderzoek: Artesis Hogeschool o.l.v. prof. Patrick Storme
Restauratie: Derek Bironт, METAFOSE (Borgerhout)
in opdracht van bestuursraad VPKB Antwerpen-Noord, Brabantse Olijfberg

Restauratie Glasraam
Maud Ibanez, o.l.v. prof. Joost Caen (Artesis Hogeschool)
in opdracht van de bestuursraad VPKB Antwerpen-Oost, Christusgemeente

Restauratie Maquette
Jeroen Vercruysse
in opdracht van de Deutschsprachige Evangelische Gemeinde in der Provinz Antwerpen

Tekst: Dick Wursten
Foto's: Stefan Dewickere, tenzij anders vermeld

Vormgeving: Frederik Hulstaert
Tekstredactie: Patrick De Rynck
Drukwerk: Drukkerij De Bie

Met dank aan
Renée Dekker, Werner H. Karcher

Coördinatie: Ignace Bourgeois
Redactie: Ann Bries, Ignace Bourgeois en Serge Migom

Contactadres: Departement Cultuur, Dienst Erfgoed, Koningin Elisabethlei 22 2018 Antwerpen
www.provant.be

Wettelijk depot: D/2013/0180/54

Illustratie op het omslag:
Het rijk versierde koor van de *Christuskirche*
[verzameling Renée Dekker] ·

literatuur

Der Gemeinde der Christuskirche in Antwerpen zu Nutz und Ehren, Antwerpen, 1904.

PELCKMANS G. & VAN DOORSLAER J., *De Duitse kolonie in Antwerpen 1796–1914,* Kapellen, 2000.

ONGENAE J., *In de naam van de Vader, de Zoon en de Duitse Keizer. Duitse protestantse kerkgemeenten in België voor, tijdens en na de Eerste Wereldoorlog,* masterthesis Universiteit Gent, academiejaar 2010–2011.

VRINTS A., 'De Klippen des Nationalismus. De Eerste Wereldoorlog en de ondergang van de Duitse kolonie in Antwerpen' in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis,* 2002 (10), 14–41.

www.albertschweitzer.be/duitsekerken.htm

PROVINCIE ANTWERPEN

Dienst Erfgoed
De dienst Erfgoed van het Antwerps provinciebestuur speelt een actieve rol in het behoud, de studie en de ontsluiting van het roerende, onroerende en immateriële erfgoed in de provincie. Ze ondersteunt de erfgoedsector door middel van vormingsmomenten, begeleiding en subsidies. Het rijke erfgoed van de provincie vormt haar permanente voedingsbodem voor talrijke ontsluitingsprojecten, zoals publicaties, tentoonstellingen of andere cultuurhistorische initiatieven. Zo wil de dienst Erfgoed de inwoners en bezoekers van de provincie sensibiliseren en de aandacht voor het erfgoed levendig houden.

Postkaart met de verschillende instellingen van de Duits-protestantse gemeenschap aan de Lange Winkelstraat in Antwerpen, linksboven de pastorie, linksonder de kerk; rechtsboven de 'Volksschule' en rechtsonder het 'Altenheim' [verzameling Frans Van Den Brande]